

<https://doi.org/10.62837/2025.9.339>

KÖNÜL AYDIN QIZI MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

konulkokoromemmedli@gmail.com

UOT: 811.512.162

orcid.org/0009-0009-6575-6419

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN MODALLIĞI

Açar sözlər: modallıq, frazeoloji vahidlər, emosionallıq, semantika

Ключевые слова: модальность, фразеологические единицы, эмоциональность, семантика

Keywords: modality, phraseological units, emotionality, semantics

GİRİŞ. Dil yalnız məlumatı ötürməkdən ibarət deyil, həm də insanların münasibətlərini, qiymətləndirmələrini və emosional vəziyyətlərini əks etdirmək üçün bir vasitədir. Dilin bu xüsusiyyətini təmin edən əsas vasitələrdən biri də frazeologizmlərdir. Frazeologizmlər dilin strukturunu təşkil edən sabit ifadə birləşmələri kimi təkcə obyektləri və hadisələri deyil, həm də qiymətləndirmələri, sosial münasibətləri, emosiyaları, məzmunu daha dərdindən çatdırmağa xidmət edir. Frazeoloji vahidlər özündə həm ifadə edilmiş mənaları, həm də dil daşıyıcıları tərəfindən qazandırılmış mənaları daşıyır. Frazeologizmlərin modallığı onların semantik tərkibindəki qiymətləndirməni və emosional aspektlərin dəyişkənliyini əks etdirən bir hadisədir.

Frazeologizm və ya frazeoloji vahidlər dilin strukturunu təşkil edən, sabit formaya malik olan və xüsusi mənalar daşıyan söz birləşmələridir. Frazeologizmlər sadəcə müəyyən bir semantik mənə ilə bağlı olmayan, həm də sosial və emosional yük daşıyan dil vahidləri kimi qəbul edilə bilər. Onlar müəyyən bir ifadə ilə bağlı qiymətləndirmə (pozitiv və neqativ) və ya emosional rəng qatan modallıq xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Modallıq frazeologizmin dil quruluşunda yer alan əhəmiyyətli semantik kateqoriyadır. Bu kateqoriya frazeologizmin hansı emosional və qiymətləndirici münasibətləri əks etdirdiyini müəyyən edir. Frazeologizmlər dilin sabit söz birləşmələri kimi milli-mənəvi dünyagörüşünün daşıyıcısı olmaqla yanaşı, danışanın intellektual, emosional və sosial mövqeyini ifadə edən mühüm dil vasitələridir. Frazeologizmlərin strukturunu və semantik sabitliyi modallıq kateqoriyası ilə sıx bağlıdır. Modallıq frazeologizmdə yalnız məzmunun qiymətləndirilməsi deyil, həm də danışanın reallığa, situasiyaya və ya qarşı tərəfə münasibətini şərtləndirən kommunikativ funksiyalar toplusu kimi çıxış edir.

Modallıq danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini, ifadə olunan fikrin obyektiv reallığa münasibətini əks etdirən qrammatik-semantik kateqoriyadır. Modallıq ətrafi

tanımaq zərurətindən, mümkünlüyündən bəhs edən semantik kateqoriyadır. Bu mürəkkəb semantik kateqoriya imkan, vaciblik, mümkünlük, öhdəlik, icazəlik, məqsədüyükunluq, müəyyənlik, zərurət və s. ilə bağlıdır. Demək olar ki, həyatımızdakı bir çox ifadələr modallıqla əlaqələndirilir. Bunlardan biri də frazeoloji vahidlərdir.

Frazeoloji vahidlər mürəkkəb semantik strukturlar kimi başa düşülə bilər; onların əsas xüsusiyyəti təkə obyektə identifikasiya etmək deyil, həm də onu xarakterizə etmək, emosional-qiymətləndirici münasibəti ifadə etməkdir. Bu baxımdan frazeoloji vahidlər ilkin istifadələrində artıq emotiv-qiymətləndirici modallıq daşıyırlar. Lakin kontekstual modallıq bu dil hadisələrinin xarakteristikasında həlledici rol oynayır.

Mətn mürəkkəb bir dil quruluşu kimi modal xarakter daşıyır, çünki müəllifin məntədaxili şəkildə ifadə etdiyi informasiya onun qiymətləndirmə fəaliyyətinin məhsulu olmaqla əsas kommunikativ niyyətini əks etdirir. Mətnin verdiyi informasiya müəllifin təsvir olunan obyektə münasibətinin bir formasını təşkil edir və kommunikativ kontekst anlayışını yaradır. Kontekst isə mətnin fundametal tərkib hissəsi olaraq frazeoloji vahidlərin fəaliyyət göstərdiyi kommunikativ məkanı formalaşdırır. Frazeoloji vahidlərin kontekstlə sıx əlaqədə araşdırılması onların əsas modal-qiymətləndirici funksiyasının daha tam və dəqiq şəkildə reallaşmasına imkan verir. Frazeoloji vahidlər kommunikativ mühitdə işlədikdə konteksti təşkil edən elementlər onların ilkin emotiv-qiymətləndirici modallığını zəiflədə, gücləndirə və ya tamamilə dəyişə bilər. Bununla müəllifin niyyəti reallaşır və mətn daxilində yeni modal münasibətlər meydana gəlir. Kontekstdə frazeologizmlərin modallığı həm semantik, həm də pragmatik anlamda dəyişə bilər. Bir frazeologizm bir vəziyyətdə mənfə bir qiymətləndirmə ilə istifadə edildikdə, başqa bir vəziyyətdə eyni frazeologizm müsbət və neytral mənaya sahib ola bilər. Məsələn, *işin içində olmaq* frazeologizmi ənənəvi olaraq bir məsələ ilə məşğul olmaq anlamına gəlir və əsasən müsbət qiymətləndirmə daşıyır. Lakin başqa bir kontekstdə hər hansı bir problemlə vəziyyətdə olmaq mənası daşıyaraq neqativ mənə çaları daşıya da bilər.

Frazeologizmlər yalnız dilin semantik strukturlarını deyil, həm də sosial və emosional təsir yaratma qabiliyyətinə malikdir. Danışanlar müəyyən bir frazeoloji vahidi istifadə edərək qarşı tərəfdə müəyyən emosional, qiymətləndirici və sosial təsir yaratmağa çalışırlar. Bu frazeoloji vahidlərin modallığı kommunikativ məqsədlərə çatmaq üçün əsas vasitələrdəndir. Frazeologizmlərin modallığı danışanın sosial məqsədlərini və mövqeyini də əks etdirə bilər. Bir frazeoloji vahidi istifadə edərək danışanları bir məlumatı gizli şəkildə ötürmək və ya bir məsələyə dair qeyri-rəsmi məlumatları təqdim etmək istəyə bilərlər. Bu modallıq emosional vəziyyəin yaranmasını şərtləndirir. Frazeologizmlərin modallığı dilin əsas informasiya daşıyıcısı olmasından daha çox bir sosial və emosional vəziyyətdə fəaliyyət göstərməsinə imkan verir. Yəni bu ifadələr obyektiv məlumatı verməklə kifayətlənmir, həm də danışanın qiymətləndirmələri, emosional vəziyyəti, sosial

münasibətləri barədə əhəmiyyətli məlumatlar ötürür. Hər bir frazeologizm istifadə olunduğu sosial və kommunikativ kontekstdə öz modallığını dəyişdirir və yeni mənalar yaradır.

İdiomlar, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, aforizmlər, formal qrammatik, semantik və funksional xüsusiyyətlərinə görə əksər hallarda kontekstdən asılılığa malik olur. Onlar elə sabitləşmiş dil vahidləridir ki, dildə onların mənaları tam eksplisit şəkildə ifadə olunmamışdır. Onların mənalarının açılması üçün kontekst və ya mətn daxilində işlədilməsinə ehtiyac duyulur. Onların mənası daha ekspressiv, təsirli və lakonik olur. Nitqdə obrazlılıq və ifadəlilik isə frazeoloji vahidlərə xas olan metaforiklik, emosionallıq və ekspressivlik vasitəsilə yaranır. Frazeoloji vahidlər hesabına bədii təfəkkür inkişaf edir, fikir çevikləşir, dildə ünsiyyət prosesi asanlaşır. Frazeoloji vahidlərin digər bir əhəmiyyətli xüsusiyyəti isə ondadır ki, onlar əşya və canlıların nəinki semantik cəhətini adlandırır, həmçinin onu qiymətləndirməyə meylli olur və ona məxsus səciyyəvi cəhətlərini qabarıq şəkildə insanların diqqətinə çatdırır. Frazeoloji vahidlər əksər hallarda mürəkkəbliyin prinsipinə zidd olan dil fiqurları kimi qəbul edilir. Bu prinsip ilə özündə mürəkkəb vahidin mənasının onun tərkib hissələrinin (elementlərinin) mənalarından əmələ gəlməsini əks etdirir. Bu isə belə izah oluna bilər: frazeoloji vahiddə əgər təmin mənası anlaşılırsa, hər bir tərkib elementinin özü də ayrı-ayrılıqda qavranılır və ya başa düşülür. Frazeoloji vahidlər sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, quruluşca sərbəst söz birləşmələrinə və ya cümləyə oxşayan, mənacə sözə, söz birləşməsinə və ya cümləyə ekvivalent olaraq dilə hazır şəkildə gətirilən, qrammatik cəhətdən dəyişməyən konstruksiyalar toplusudur. Frazeologiyanın semantikasının mühüm elementi onun ifadə etdiyi anlayışın qiymətləndirilməsi, xüsusi modallığıdır; halbuki sözün semantik quruluşu üçün qiymətləndirmə elementi o qədər də xarakterik deyil. Azərbaycan dilində olan frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi qrammatik cəhətdən formalaşmış bitmiş bir fikri bildirir. Sintaksisə dair kitablarda cümlənin xarakterik cəhətlərinə aid fikirlərdə rast gəlirik: Cümlənin əsas əlamətləri sırasında modallıq xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Hər bir cümlə müəyyən bitmiş bir fikir ifadə etməklə yanaşı, həmin fikrin həqiqətə münasibətini də göstərir...Cümlədəki modallıq xüsusi sözlər vasitəsilə də verilə bilər [1, s.104].

H.Bayramov "Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları" kitabında qeyd edir ki, frazeoloji konstruksiyaların bir qismi haqqında söhbət gedən şəxsi səciyyəyəndirmək üçün işlədilir. Azərbaycan dilində xəbəri feil ilə ifadə edilən frazeoloji nəqli cümlələrin az bir qismi haqqında bəhs edilən şəxsin, yerin və s. bu və ya digər əlamətini obrazlı şəkildə səciyyəyəndirmək məzmunu daşıyır [3, s.132]. Bu qəbildən olan konstruksiyalarda səciyyəyəndirmə müsbət və ya mənfi planda ola bilər: *Gördüm, kişi lap mən deyən adamdır; Başına vur çörəyini əlindən al* və s.

Bu frazeoloji vahidlər zəngin imkanlara malikdir.

1. Bir hadisə, əşyanın gözəlliyini ifadə etmək, diqqəti çəkmək üçün işlədilən ifadə: *İki göz istəyir, tamaşa eyləsin.*
2. *İynə atsan, yerə düşməz*—çox insan olduğunu bildirmək üçün işlədilən ifadə.
3. *Ağız deyən qulaq eşitmir*—müəyyən mühitdə səs-küyün olduğunu bildirmək üçün işlədilən ifadə.
4. *Bıçaq vursan, qanı çıxmaz*—birinin qəzəbli olduğunu bildirmək üçün işlədilən ifadə.
5. *Bıçaq sümüyə dayandı*—müəyyən münasibətlə əlaqədar bir şəxsin dözümlünün son həddə çatmasını bildirmək üçün işlədilən ifadə.
6. Şəxsin mənfə cəhətlərini bildirmək üçün: *Az aşın duzu deyil* və s.

N.Seyidəliyev "Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası" kitabında tərkibində modal sözlər olan frazeoloji birləşmələri ayırmışdır. O qeyd edir ki, Azərbaycan dastan və nağıllarında tərkibində modal sözlər olan bir qisim frazeoloji vahidlərə də rast gəlirik. Bu cür ifadələrdə *elə bil* modal sözü daha məhsuldardır [7, s. 135]. Bu modal sözlər frazeoloji vahidlərin tərkibində bənzətmə və ya müqayisə bildirir. *Elə bil, başına bir qazan qaynar su tökdülər; Elə bil, dəvədir; Elə bil dünya bunundur; Elə bil, dünyanı verdim* və s.

Modallıq bildirən frazeologizmlər modal kateqoriyanın ifadə olunmasında ən vacib vasitələrdən biri hesab oluna bilər. Modal kateqoriya ifadənin gerçəkliklə və həmçinin fikrin subyektiv qiymətləndirilməsini ifadə edən funksional-semantik kateqoriyadır. V.V.Vinoqradov özünün "Modallıq kateqoriyası və rus dilində modal sözlər" adlı elmi əsərində modal kateqoriyanı belə müəyyən edir: Hər hansı bir bütöv fikir, hiss, təşviq, gerçəklik haqqında fikirlərini müxtəlif forma ilə ifadə edərkən bu düşüncə dilin bu sistemində mövcud olan intonasiya sxemlərindən birini ifadə edir. O həmçinin qeyd edir ki, müasir rus dilində modal kateqoriya müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur, burada bu kateqoriyanın ifadə üsullarındakı fərqlər bir hissə, onun sintaktik-semantik funksiyalarındakı daxili fərqlərlə əlaqələlidir [9].

Modallıq kateqoriyasının ifadə edilməsində modallıq bildirən frazeologizmlər xüsusi yer tutur. Bu frazeologizmlər J.Z.Mitelskaya tərəfindən dərinlən təhlil edilmişdir. Onun fikrincə, modal frazeologizmlər frazeologiyanın ən çox sayda və fəal şəkildə inkişaf edən siniflərindən biridir. Modal frazeoloji vahidlər dəyişməzdir, adətən morfoloji əlamətlərdən məhrumdurlar və digər sözlərlə kontekstdə birləşə bilməzlər. Konstruksiyalar kimi frazeologizmlər də danışanın fikrini ifadə edən vasitədir, həmçinin hər hansı bir hadisə, hərəkət və ya vəziyyətin qiymətləndirilməsi və qiymət verilməsi üçün istifadə edilir [10].

Modallıq bildirən frazeologizmlərin əsas xüsusiyyətləri kimi qeyd etmək olar:

1. Dəyişməzlik. Modallıq bildirən frazeologizmlər ümumiyyətlə morfoloji dəyişikliklərə məruz qalmır və müstəqil olaraq heç bir başqa sözlərlə əlaqəndirilə bilməz.

2. Konstruktiv funksiya. Bu frazeologizmlər cümlənin daxilində danışanın münasibətini və qiymətləndirilməsini ifadə edir.

3. Fərqli modulların əks olunması. Bu frazeologizmlər insanın gerçəkliklə olan müxtəlif münasibətlərini və subyektiv qiymətləndirmələrini (pozitiv, neqativ, ehtimal və s.) əks etdirir.

Bu frazeologizmlər özündə cümlədəki digər sözlərdən fərqli olaraq, konkret bir mənanı daşıyır və onların yerini dəyişmək və ya başqa sözlərlə birləşdirmək mümkün deyil.

Semantik baxımdan modallıq bildirən frazeologizmlər bir neçə altkateqoriyaya bölünür. Bunlar arasında ən çox rast gəlinən frazeologizmlər danışanın gerçəkliyə olan emosional münasibətini ifadə edənlərdir: sevinc, təəccüb, narahatlıq, qəzəb və s. Hər bir münasibətə ifadə olunan hiss və düşüncə qarşılıqlı əlaqədədir. Hisslər emosiyalardan daha sabitdir, motivasiyalıdır, rasionel məna daşıyır (məsələn, sevgi hissi və ya qürur hissi və s.). Emosiyalar isə konkret şərtlərə bağlı olaraq dəyişir və bu şərtlər ya fəaliyyətin həyata keçirilməsini asanlaşdırır, ya da mane olur. Buna görə də emosiyalar müsbət (məmnunluq) və ya mənfi (qəzəb) qiymətləndirici mənalara əlaqələndirilir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Çırtma vursan, qan tökülər—kiminsə əsəbi halda olduğunu bildirən ifadə qəzəb, nifrət, *gözündən od tökülmək*—qəzəbli olmaq mənasında işlədilən ifadə qəzəb, *damı başına uçmaq*—ocağı sönmək, başına bədbəxt hadisə gəlmək kədər, qəm, *görməyə gözü olmamaq*—nifrət etmək nifrət, kin, *göyün yeddinci qatında olmaq*—xoşbəxt olmaq, sevinmək mənasını bildirən ifadə sevinc, *gözü kəlləsinə çıxmaq*—həddən artıq təəccüblənmək mənasında işlədilən ifadə təəccüb bildirir.

İfadə olunan emosiyaların xarakterinə uyğun olaraq, frazeologizmlər üç semantik qrupa bölünür: müsbət emosiyalar, mənfi emosiyalar və arzu, xahiş, bir işi görməyə çağırış.

Müxtəlif modallıq anlayışları mövcuddur. Geniş anlamda modallıq danışanın söylədiyi ifadənin məzmununa və həmin mızmunun gerçəkliklə əlaqəsinə münasibət olaraq qəbul edilir. Bu münasibət qrammatik, leksik və frazeoloji vasitələrlə ifadə olunur. Daha dar mənada modallıqda isə frazeologizmlərin təsdiqi və inkarı ifadə etmək, onların ifadəyə qarşı münasibətini doğruluq, arzuolunmazlıq, ehtimalıq baxımından göstərmək və həmçinin frazeoloji vahidlərin modallıq bildirən sözlərlə əlaqələndirilməsi deməkdir.

Frazeologizmlərin əsas fərqlərini qavramaq üçün onların danışıda istifadəsinin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək lazımdır.

Frazeologizmlərin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri onların danışmaq prosesində yaradılmamasıdır (sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq) dilə hazır yerləşmiş olduqları şəkildə istifadə olunur.

Tərkibinin mürəkkəbliyi. Frazeologizmlər hər zaman mürəkkəb tərkibə malikdir, onlar bir neçə komponentin birləşməsindən yaranır. Vacib olan budur ki,

frazeologizmlərin komponentləri vurğulanır. Frazeologizmlərin tərkibinin mürəkkəbliyi onların sərbəst söz birləşmələrinə bənzəməsi barədə düşünməyə səbəb ola bilər. Lakin frazeologizmin komponentləri özbaşına istifadə edilmir, həmçinin bu komponentlər struktur daxilində öz həqiqi mənalərini itirir, dəyişirlər.

Bir sözü əvəz etmə xüsusiyyətinə malik olmaları onu sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirir. Məsələn, gözü su içməmək frazeoloji vahidi şübhələnmək sözünü əvəz edə bilər.

Tərkibinin sabitliyi. Frazeologizmlər sabit tərkibə malikdir. Sərbəst söz birləşmələrində hər bir söz mənaca uyğun gəlsə, o digəri ilə əvəz edilə bilər. Lakin frazeologizmlər bu cür dəyişiklikləri qəbul etmir. Məsələn, baş aparmaq əvəzinə ayaq aparmaq demək olmaz, və ya başa düşmək əvəzinə ələ düşmək demək olmaz, bu zaman frazeoloji vahidin ifadə etdiyi mənalərin də dəyişdiyini müşahidə etmək olar. Lakin istisna məqam kimi qeyd etmək olar ki, bəzi frazeoloji vahidlərin variantivliyi onların komponentlərinin dəyişə biləcəyini ehtimalını da ortaya qoyur. Məsələn, baş vurmaq birləşməsi ilə bərabər dildə eyni ekvivalent mənaya malik olan baş çəkmək kimi sabit birləşməyə rast gəlmək də olur. Digər nümunələrə də baxaq: boynunun ardını görür–qulağının dibini görür, kürkünə bit düşmək–kürkünə birə dolmaq və s. Frazeologizmlər tez-tez yeni sözlərin daxil edilməsini qəbul etmir. Lakin bəzi frazeologizmlərdə əlavə izahedici sözlərin daxil edilməsi mümkündür: baş aparmaq və ya baş-beyin aparmaq və s. Bəzi frazeologizmlərdə isə bir neçə komponentin atılması mümkündür. Bu cür dəyişikliklər danışıq vasitələrindən səmərəli istifadə etməkdən ötrüdür və xüsusi üslubi məqamları olmur. Frazeologizmlərdə qrammatik formalar dəyişmir. Lakin istisna hallarda qrammatik halların dəyişməsi mümkün olur: ipini yığmaq–ipini yığıdırmaq və s. Söz sırasının sabitliyi. Çox frazeologizmlərdə söz sırası sabitdir. Frazeologizmlərin struktur əlamətlərinin müxtəlifliyi frazeologiyanı bəzən çox fərqli dil materiallarını birləşdirən bir dilçilik sahəsi olaraq izah edir. Dilin frazeologiyasının sərhədləri mütləq qəti deyil.

Modallıq nitqdə danışanın hadisəyə münasibətini–onun mümkünlüyünü, vacibliyini, ehtimalını, öhdəliyini, qiymətləndirilməsini və ya emosional rəngini ifadə edən mühüm dil kateqoriyasıdır. Frazeologizmlər (idiomlar, atalar sözləri, sabit birləşmələri və s.) güclü modal mənə daşıyır. Onlar sabitləşmiş və mədəni şəkildə kodlaşdırıldığı üçün danışanın subyektiv mövqeyini qısa və təsirli formada bildirməyə xidmət edir.

Dilçilər adətən modallığın obyektiv və subyektiv növlərini fərqləndirirlər. Həmçinin bu geniş kateqoriya daxilində müxtəlif alt növlər də mövcuddur.

Obyektiv modallıq hadisənin faktual statusu ilə bağlıdır–hər hansı bir şeyin real, zəruri, mümkün və ya qeyri-mümkün olmasını ifadə edir. Alt növlərinə zərurət, öhdəlik, mümkünlük, qabiliyyət, ehtimal, qətiyyət ifadə etmə və s. daxildir. Subyektiv modallıq danışanın şəxsi münasibətini, qiymətləndirməsini və ya

emosional mövqeyini ifadə edir. Alt növləri kimi qeyd etmək olar: qiymətləndirici (təsdıq, tənqıd, ironiya, tərıf və s.), emosional (qorxu, təəccüb, kədər, sevinc və s.), iradəvi (istək, niyyət, ümid və s.), epistemik modallıq (danışanın bilik səviyyəsi, şübhəsi və ya qətiyyəti və s.). Frazelogizmlər bu modal mənaları ifadə etmək üçün geniş imkanlar yaradır. Frazeoloji vahidlər modal çalarlarla zəngindir, Bunun səbəbləri kimi göstərmək olar: Onların mədəni kodlaşdırılmış olması; Metafora, hiperbola və obrazlılığa əsaslanması; Subyektiv münasibətin hazır şəkildə ifadəsinə imkan verməsi və s.

Bəzi frazeologizmlər sosial və ya həyatın tələb etdiyi zərurəti ifadə edir. Bəzi idiomlar nəyinsə mümkün və ya qeyri-mümkün olduğunu bildirir. Məsələn, *Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə* –heç vaxt, heç zaman mənalarını daşıyır və mümkünsüzlük ifadə edir. Bununla yanaşı, *keçi ağaca çıxanda*, *Avazın yaxşı gəlir, oxuduğun Quran olsa*–birisinin çox yaxşı, maraqlı, amma həyata keçməsi, reallaşması mümkünsüz olan haqqında danışarkən işlədilən ifadə; *Başı girməyən yerə bədənini soxmaq* (mümkünsüzlük); *Boynunun ardını görər* (mümkünsüzlük); *Bu sən girən kol deyil* (mümkünsüzlük); *Bu yerdə Qəribi ağlamaq tutdu* (çarəsiz qalmış adam haqqında deyilən ifadə; mümkünsüzlük); *Arzusu ürəyində qalmaq* (mümkünsüzlük); *Ayağını yorğanına görə uzatmaq* (öz imkanlarına görə hərəkət etmək; mümkünlük) kimi frazeoloji vahidlərə də rast gəlmək mümkündür.

Frazelogizmlər ehtimal dərəcəsini də bildirə bilər: *gözü yeməmək* (bir işin öhdəsindən gələcəyinə əmin olmamaq, ehtiyat etmək) və s.

Frazelogizmlər emosional vəziyyətləri ifadə edir: *Göyün yeddinci qatında olmaq* (sevinc), *gözlərini oxşamaq* (sevinc), *gözü kəlləsinə çıxmaq* (təəccüb), *dişinin dibindən çıxanı demək* (qəzəb, kin), *görməyə gözü olmamaq* (nifrət), *gözündən od tökülmək* (qəzəb, hirs), *bağrını qana döndərmək* (kədər) və s.

İradəvi modallıq. İstək, niyyət və ya həvəs bildirmə bir çox sabit birləşmələrdə əks olunur. *Can atmaq*, *gözünün nurunu tökmək*, *əldən-ayaqdan düşmək*, *dəridən-qabıqdan çıxmaq* və s.

Epistemik modallıq idiomlarda danışanın əminliyinin, qətiyyətinin və ya inamının dərəcəsini ifadə edə bilər. Məsələn, *ayağımı da qoymaram* (qətiyyət).

Deontik modallıq öhdəlik və ya icazə ifadə edə bilər.

Aşağıda sadalanan xüsusiyyətlər frazeologizmlərin modal mənalarını çatdırmağa imkan verir:

1. Asan tanınır və anlaşılır;
2. Lakonik, lakin məna yüklüdür;
3. Emosional və qiymətləndirici çalarlarla zəngindir və s.

Modal frazeologizmlər danışanın hadisəyə, vəziyyətə və ya fikrə münasibətini ifadə edən sabit birləşmələrdir. Onlar modal mənaları daha canlı, təsirli və sabit şəkildə ifadə edir. Belə frazeologizmlər adətən subyektiv modallıqla bəli olur və danışanın emosional-qiymətləndirici mövqeyini ortaya qoyur, müsbət və mənfi

mənalar yükləyə bilir. Müsbət modallıq dayan frazeologizmlər təsdiq, təşviq, qətiyyət və s. bildirir: *bəxt ulduzu parlammaq* (uğur qazanmağa başlamaq); *bəhməz alıb, bal çıxıb* (qismətinə ən yaxşısı çıxmaq); *bəy taxtında oturmaq* (1) toyu olmaq; 2) vəzifəyə gəlmək); *bir əli yağda, bir əli balda olmaq* (bolluqda yaşamaq) və s.

Müsbət mənə yüklü modal frazeologizmlərin funksiyalarına daxil etmək olar: 1. Optimist və inamlı fikrin gücləndirilməsi; 2. Mədəni dəyərlərin ifadəsi; 3. Tövsiyə və ya təkliflərin yumşaq, evfemistik tonda verilməsi; 4. Emosional ifadəliliyin artırılması.

Mənfi modal mənə daşıyan frazeologizmlər şübhə, ümitsizlik, qeyri-mümkünlük, tənqid, qorxu və s. bildirir: *arzusunu ürəyində qoymaq; ağlar günə düşmək; ağzından qan iyi gəlmək; ağzını açıb, gözünü yummaq; alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy; Atın tərs yəhərli gəlsin; baltası düyünə düşmək; beyni qızmaq; bəla üz vermək; bərəkəti qaçmaq; bıçaq vursan, qanı çıxmaz; bəd gəlmək; beş kəlməni bir-birinə calaya bilməmək; beynini xarab etmək* və s.

Mənfi mənə daşıyan modallıq bildirən frazeologizmlərin əsas funksiyaları kimi göstərmək olar: 1. Güclü tənqid və xəbərdarlıq etmək; 2. Mənfi emosional tonu gücləndirmək; 3. Ümitsizlik və ya mümkünsüzlüyü daha obrazlı çatdırmaq; 4. Drammatiklik yaratma.

NƏTİCƏ. Frazeoloji vahidlərin modallığı dilin həm semantik, həm də funksional-praqmatik səviyyəsində mühüm yer tutur. Tədqiqat göstərir ki, frazeologizmlər yalnız nominativ və təsviri funksiyaları ilə deyil, həm də danışanın subyektiv mövqeyini, emosional münasibətini və qiymətləndirmə aspektini ifadə edən modal imkanları ilə seçilir. Modal mənə frazeoloji vahidlərin struktur-semantik bütövlüyü daxilində sabitləşir və nəticədə bu ifadələr kommunikativ aktda hazır modal çərçivə kimi çıxış edir. Müsbət və mənfi modallıq daşıyan frazeologizmlərin təhlili onların dil daşıyıcılarının dünyagörüşünü, mədəni dəyərlərini və sosial münasibətləri sistemini əks etdirdiyini göstərir. Müsbət modal frazeologizmlər optimizm, təsdiq, inamın ifadəsində istifadə olunduğu halda, mənfi modal frazeologizmlər isə şübhə, ümitsizlik, narazılıq, tənqidi münasibəti canlandırır. Bu isə frazeoloji sistemin emosional-qiymətləndirici xarakterini təsdiqləyir. Frazeoloji vahidlərin modal potensialı ünsiyyət prosesini daha dinamik və obrazlı edir, danışanın niyyətini, münasibətinin gücünü və emosional tonunu dəqiq çatdırmağa şərait yaradır. Bununla yanaşı, modallıq bildirən frazeologizmlər dilin milli-mədəni rəngini formalaşdıran əsas vasitələrdən biridir və dildə stabil şəkildə qorunan stereotiplərin, sosial dəyərlərin və emosional reaksiyaların daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Beləliklə, frazeoloji vahidlərin modallığının öyrənilməsi həm ümumi dilçilik, həm üslubiyyət, praqmalinqvistika və tərcüməşünaslıq üçün əhəmiyyətli nəzəri nəticələr verir və dilin ifadə imkanlarının daha dərinəndən anlaşılmasına töhfə verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev Ə., Seyidov.Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə. Bakı, Maarif, 1972
2. Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı, Maarif, 1991
3. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978
4. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, ADU nəşri, 1980
5. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı, Nurlan, 2009
6. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı, 2015
7. Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Bakı, Araz, 2006
8. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Ленинград, 1963
9. Виноградов, В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке / В. В. Виноградов. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – Москва: –Наука, –1975, – с. 53-87.
10. Мительская Ж.З. Семантическая организованность фразеологизмов модального класса. Челябинск, 2004

Xülasə

Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin modallığı

Məmmədova Könül

Dilin yalnız məlumatı ötürməkdən ibarət olmadığı, həm də insanların münasibətlərini, qiymətləndirmələrini və emosional vəziyyətlərini əks etdirən əsas vasitə olduğu məlumdur. Dilin bu xüsusiyyətlərini təmin edən əsas vasitələrdən biri də frazeologizmlərdir. Məqalədə frazeoloji vahidlərdə modallığın əlamətləri haqqında məlumat əks olunmuşdur. Frazeologizmlər danışanın intellektual, emosional, sosial mövqeyini bildirməklə yanaşı, onun reallığa, situasiyaya, qarşı tərəfə münasibətini şərtləndirən kommunikativ funksiyalar toplusu kimi çıxış edir. Frazeoloji vahidlər mürəkkəb semantik strukturlar kimi başa düşülə bilər. Frazeoloji vahidlər həmçinin müəyyən predmeti xarakterizə edib qiymətləndirən mürəkkəb quruluşlardır. Frazeoloji vahidlərin modal mənası müəyyən bir kontekst daxilində daha da aydınlaşır.

SUMMARY

The modality of phraseological units in the Azerbaijani language

MAMMADOVA KONUL

It is well known that language is not limited to the transmission of information; it also serves as a fundamental means of expressing people's attitudes, evaluations, and emotional states. One of the key tools that conveys these features of language is phraseological units. This article presents information on the markers of modality in

phraseological units. Phraseologisms, in addition to it reflect the speaker's intellectual, emotional, and social stance, as a set of communicative functions that shape the speaker's attitude toward reality, the situation, and the interlocutor. Phraseological units can be understood as complex semantic structures. They are also intricate formations that characterize and evaluate a particular object. The modal meaning of phraseological units becomes more explicit within a specific context.

РЕЗЮМЕ
МОДАЛЬНОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ
МАМЕДОВА КОНУЛЬ

Известно, что язык не ограничивается лишь передачей информации; он также является основным средством выражения отношений, оценок и эмоциональных состояний человека. Одним из ключевых средств, обеспечивающих эти особенности языка, являются фразеологизмы. В статье представлена информация о признаках модальности во фразеологических единицах. Фразеологизмы, помимо отражения интеллектуальной, эмоциональной и социальной позиции говорящего, выполняют комплекс коммуникативных функций, определяющих его отношение к реальности, ситуации и собеседнику. Фразеологические единицы могут рассматриваться как сложные семантические структуры. Они также представляют собой сложные образования, которые характеризуют и оценивают определённый объект. Модальное значение фразеологических единиц становится более очевидным в конкретном контексте.

Rəyçi: dos. Sofiya Mirzəyeva